

BUYUK SALJUQIYLAR DAVLATIDA IJTIMOY-IQTISODIY TUZUM (1040–1157)

Davronbayev Ibrohim Ne'matjon o'g'li

Tel: +998975555863

E-mail: ibrohimdavronbayev@gmail.com

Annotatsiya: Maqolada Buyuk Saljuqiylar davlatining 1040-yilgi Dandanaqon jangidan 1157-yilda sulton Sanjarning vafotigacha bo'lgan davrdagi ijtimoiy va iqtisodiy tuzumi tahlil qilinadi. Oila instituti, ijtimoiy qatlamlar, ta'lim tizimi, vaqf va dorushshifo kabi ijtimoiy muassasalar, shuningdek dehqonchilik, iqto tartiboti, chorvachilik, savdo, hunarmandchilik va soliq tizimi manbalar hamda tarixshunoslik ma'lumotlari asosida yoritiladi. Muallif saljuqiylar tajribasini turkiy davlatchilik an'analari bilan islom huquqiy-ijtimoiy tizimining o'ziga xos sintezi sifatida baholaydi.

Kalit so'zlar: Buyuk Saljuqiylar, ijtimoiy tuzum, iqto, Nizomiya madrasalari, vaqf, futuvvat, dorushshifo, karvonsaroy, soliq tizimi.

Abstract: This article analyzes the social and economic structure of the Great Seljuk Empire from the Battle of Dandanaqan in 1040 to the death of Sultan Sanjar in 1157. The study examines the institution of the family, social strata, the education system, social institutions such as waqf foundations and dar al-shifa (hospitals), as well as agriculture, the iqta system, pastoralism, trade, handicrafts, and the taxation system based on historical sources and historiographical data. The author considers the Seljuk experience as a distinctive synthesis of Turkic statehood traditions and the Islamic legal and social system.

Keywords: Great Seljuk Empire, social structure, iqta, Nizamiyya madrasas, waqf, futuwwa, dar al-shifa, caravanserai, taxation system.

Аннотация: В статье анализируется социально-экономический строй Великой Сельджукской империи в период от битвы при Данданакане в 1040 году до смерти султана Санджара в 1157 году. На основе исторических источников и историографических данных рассматриваются институт семьи, социальные слои, система образования, такие социальные учреждения, как вакфы и дар аш-шифа (больницы), а также земледелие, система икта, скотоводство, торговля, ремесло и налоговая система. Автор рассматривает опыт сельджуков как своеобразный синтез традиций тюркской государственности и исламской правовой и социально-общественной системы.

Ключевые слова: Великая Сельджукская империя, социальный строй, икта, медресе Низамия, вакф, футувват, дар аш-шифа, караван-сарай, налоговая система.

Kirish

O'rta asrlar turkiy davlatchiligi tarixida Buyuk Saljuqiylar davlati alohida o'rin tutadi. Hinduqush tog'laridan G'arbiy Anadolugacha, Movarounnahrda Basra ko'rfazigacha cho'zilgan ulkan hududni birlashtirgan bu davlat o'zidan keyin vujudga kelgan ko'plab siyosiy tuzilmalarga — Xorazmshohlar, Otabeklar, Ayyubiylar, Mamluklar va Usmonlilarga — nafaqat siyosiy, balki ijtimoiy va iqtisodiy tuzilma jihatidan ham ta'sir ko'rsatgan [1]. Saljuqiylar tarixini faqat harbiy yurishlar va sulolaviy kurashlar orqali o'rganish yetarli emas: davlatning bir yarim asrdan ortiq umr ko'rishini ta'minlagan omil uning ichki ijtimoiy uyushqoqligi va iqtisodiy barqarorligi edi.

Saljuqiylarning kelib chiqishi o'g'uzlarning Qiniq urug'iga borib taqaladi. X asrda o'g'uzlar Kaspiy dengizining sharqidan Sirdaryoning o'rta oqimigacha bo'lgan hududlarda yashagan va ularni yabg'u unvonli hukmdor boshqargan [2]. Saljuqiylarning ma'lum bo'lgan ilk ajdodi — O'g'uz Yabg'u davlatida subboshi (qo'shin qo'mondoni) lavozimida turgan Duqoq bo'lib, kuch-qudrati uchun unga "Temir Yoyli" laqabi berilgan [3]. Duqoqning vafotidan so'ng o'g'li Saljuq otasining vazifasini egalladi, keyinchalik yabg'u bilan yuzaga kelgan ixtilof tufayli kichik bir guruh bilan Yangikentdan Jand shahriga ko'chib o'tdi va u yerda islomni qabul qildi [4]. Islomning qabul qilinishi saljuqiylar tarixida burilish nuqtasi bo'ldi: Saljuqbek yabg'uga soliq to'lashdan bosh tortib, mintaqada mustaqil siyosiy kuchga aylandi [5]. Tug'ul va Chag'ribeklar davrida esa Nasa, Saraxs va Dandanaqon janglaridagi g'alabalar (1040) saljuqiylarning davlat maqomiga ega bo'lishi bilan yakunlandi [6].

Ushbu maqolada saljuqiylar jamiyatining uch qatlami — ijtimoiy hayot unsurlari, ta'lim va ijtimoiy muassasalar hamda iqtisodiy asoslar — ketma-ket tahlil qilinadi.

1. Ijtimoiy tuzilma va kundalik hayot

Saljuqiylar jamiyatining asosiy bo'g'ini oila edi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, eski turkiylarda va saljuqiylarda oila tuzilmasi o'sha davr Xitoy, Eron, Hind va Misr jamiyatlaridagi oila modellaridan farq qilgan hamda ancha mustahkam bo'lgan; bu mustahkamlik to'ra (odat huquqi) va unga asoslangan e'tiqod va amaliyotlardan kuch olgan [7]. Oila patriarxal xarakterga ega bo'lsa-da, ayolning mavqeyi past emas edi: ota muhim qarorlarni onaga maslahat solib qabul qilar, ayol esa oila boshlig'idan keyin ikkinchi so'z egasi hisoblanardi [8].

Saljuqiy ayolining roli ijtimoiy doira bilan cheklanmagan. Xotunlar kengashlarda qatnashgan, ba'zan harbiy yurishlarda ishtirok etgan, davlat ahamiyatiga molik masalalarda ularning fikri so'ralgan. Buning yorqin misoli Tug'ulbekning rafiqasi Oltinjon Xotundur: sulton Hamadonda uch oy qamalda qolib, uning o'limi haqida mish-mishlar tarqalganda, Oltinjon Xotun taxtga o'zga nomzodni chiqarmoqchi bo'lganlarni jazolash haqida buyruq bergan va qo'mondonlar bilan sultonning yordamiga otlangan [7]. Bu voqea xotunning davlat boshqaruvidagi real siyosiy vaznidani dalolat beradi.

Jamiyat boshqaruvchilar va boshqariluvchilarga ajralgan. Birinchi guruhga hukmdor, vazir, tigin (malik), yabg'u, inol, tarxon kabi unvon egalari; ikkinchisiga oddiy xalq, savdogarlar, tabiblar va turli kasb egalari kirgan [1]. Bolalar tarbiyasida o'g'il-qiz ajratilmagan, kundalik hayotda zarur bo'ladigan bilim va ko'nikmalar erta yoshdan oila ichida berilgan.

Kundalik turmushning muhim qismini bayramlar tashkil etgan. Rasmiy nishonlashlar sulton, uning farzandlari va davlat arboblarning "Bayramgoh" deb atalgan joyga chiqishi, hayit namozi va undan keyingi saroy ziyofati bilan kechgan [9]. Ramazon va Qurbon hayitlari bilan bir qatorda Navro'z ham keng nishonlangan; forscha "yangi kun" ma'nosini bildiruvchi bu bayramda avval olov yoqilgan, so'ngra tantanalar boshlangan [10]. G'aznaviylardan meros bo'lib o'tgan Sada va Mehrijon bayramlari ham saljuqiylar davrida xalq orasida saqlanib qolgan [9]. Ov, ot poygasi va turli musobaqalardan iborat ko'ngilochar madaniyat esa amalda yoshlarni harbiy tayyorgarlikdan o'tkazish vazifasini bajargan.

2. Ta'lim tizimi va Nizomiya madrasalari

Saljuqiylar davlat kelajagini ta'lim bilan bog'lab tushundilar. Bu sohadagi eng katta yutuq vazir Nizomulmulk nomi bilan bog'liq bo'lgan Nizomiya madrasalaridir. Rivoyatga ko'ra, Alparslon Nishopurda masjid oldida yupun kiyimda turgan kambag'allarni ko'rib ular kimligini so'raganida, Nizomulmulk "Bular ilm izlovchilardir", deb javob bergan va ularga turar joy hamda ta'minot tashkil etishga ruxsat so'ragan; sulton nafaqat ruxsat bergan, balki bu amaliyotni boshqa shaharlarga ham yoyishni buyurgan [11].

Nizomulmulkning maqsadi sof xayriya emas edi. U davlat poydevorini mustahkamlashni, ayniqsa din va ilm ahlining — ular orqali esa butun xalqning — saljuqiy hukmdorlarga sadoqatini ta'minlashni ko'zlagan. Vazirning qarashicha, ilm va din ahlining "qo'shini" saljuqiy qo'shinidan qimmatliroq edi, chunki hukmdor ham, qo'shin ham ularning duosi bilan yashaydi [12].

Madrasalarning aniq soni ma'lum emas. Tojuddin Subki Nishopur, Bag'dod, Balx, Hirot, Isfahon, Marv, Basra, Omul va Mosuldagi to'qqizta madrasa nomini keltiradi; boshqa ma'lumotlarga ko'ra, Nizomulmulkning ruxsati bilan islom shaharlarida yetmishga yaqin madrasa barpo etilgan. Vazirning faoliyati oliy ta'lim bilan cheklanmagan — boshlang'ich va o'rta bosqich maktablari ham qurilgan [13].

Madrasaning ma'muriy va ilmiy tarkibi ancha murakkab edi: rahbar, vaqf mas'uli, vaqf xodimi, darvozabon va xizmatchilardan iborat ma'muriyat; mudarris, muid (dars takrorlovchi yordamchi), mufid (talabalar murojaat qiladigan bitiruvchi), noib va talabalardan iborat [14]. O'qish muddati 3–4 yil bo'lib, talaba o'zi o'qigan kitobdan imtihon topshirgan va muvaffaqiyatli o'tsa "ijozat" olgan. Muhimi shundaki, ijozat madrasadan emas, balki muayyan ustozdan olingan — shu bois bitiruvchining qaysi madrasani emas, kimdan ijozat olgani e'tiborli hisoblangan. Talabalar muhtadiy

(boshlang'ich), mulozim (o'rta) va faqih (yuqori) darajalarga bo'lingan [15]. Dars rejasida shofe'iy fiqhi, Qur'on, arab tili, usul, hadis, tafsir, kalom, axloq ilmlari, sarf va nahv, maoniy va bayon, badi', shuningdek tibbiyot va algebra bo'lgan [13]. Demak, madrasalarda faqat diniy emas, tabiiy-aniq fanlar ham o'qitilgan.

Ta'lim infratuzilmasining ajralmas qismi kutubxonalar edi. Har bir madrasada, shuningdek shaharlarda umumiy kutubxonalar faoliyat ko'rsatgan. Sanjarning oltmish yil davomida poytaxti bo'lgan Marv o'z davrining yirik madaniyat markaziga aylandi: bu yerda 12 000 jildlik kitob fondiga ega kutubxonalar bo'lgan, XIII asrda shaharda o'nta kutubxona faoliyat yuritgan va kitoblar erkin foydalanishga berilgan. Kutubxonalarda xozin (mudir), mutarjim, mustansix (ko'chiruvchi), mujallid (muqovalovchi) va munovil kabi lavozimlar joriy etilgan [12].

Nizomiya madrasalarining oldingi madrasalardan asosiy farqi moliyaviy va ijtimoiy kafolatda edi: mudarrislar maoshga bog'landi, talabalarga stipendiya berildi, xarajatlar davlat tashkil etgan vaqflardan qoplandi [11]. Aynan shu tizim Qushayriy, Bayhaqiy, Sheroziy, Juvayniy kabi ko'plab olimlarning yetishib chiqishiga zamin yaratdi.

3. Ijtimoiy muassasalar: vaqf, futuvsat, dorushshifo

Saljuqiylardagi "ijtimoiy davlat" tushunchasi uch muassasa orqali amalda namoyon bo'lgan.

Vaqf. Arabcha "to'xtatish, ushlab turish" ma'nosini bildiruvchi vaqf atamasi mulkni sotuvdan chiqarib, xayrli ishlarga bag'ishlashni anglatadi. Vaqf qilingan mol xususiy mulkdan chiqadi, ammo davlat mulkiga ham aylanmaydi — u jamiyat mulkiga aylanadi [16]. Madrasalar, kutubxonalar, shifoxonalar va karvonsaroylarning doimiy daromad manbai aynan shu tizim orqali ta'minlangan.

Futuvsat. "Fato" o'zagidan kelib chiqqan bu atama saxiy, mard, yordamsevar shaxsni bildiradi; kengroq ma'noda esa hech qanday evaz kutmasdan boshqalarga yaxshilik qilish, o'zganing manfaatini o'z manfaatidan ustun qo'yishni anglatadi [17]. Islomgacha mavjud bo'lgan bu qarash VIII asrdan tasavvuf ta'sirida yangi mazmun kasb etdi, abbosiylar davrida ijtimoiy guruh sifatida shakllandi, xalifa Nosir Lidinilloh (1180–1225) davrida esa rasmiy tashkilotga aylandi [17]. Buyuk Saljuqiylardan keyin bu an'ana Anadolu saljuqiylari davrida axiylik tashkilotiga o'z o'rnini bo'shatdi [18].

Dorushshifo. Islom tarixida ilk uyushgan shifoxona 707-yilda Damashqda umaviy xalifasi Valid ibn Abdulmalik tomonidan qurilgan [19]. Saljuqiylar bu an'anani rivojlantirdilar: Tug'rulbek 1055-yilda Bag'dodga kirgach, 981-yilda barpo etilgan "Bemoristoni Azudiy" ta'mirlandi, bo'limlarga ajratildi, xarajatlarni tartibga solish uchun uch xazinador tayinlandi va 28 tabib ishga jalb qilindi [20]. Nizomulmulkning Nishopurda qurdirgan bemoristoni esa davlatning ilk shifoxonasi hisoblanadi. Malikshoh davrida yirik shifoxonalar qurildi, epidemiyalarga qarshi aholini bepul davolaydigan sog'liqni saqlash tashkiloti tuzildi; tabiblar, dori-darmon,

tibbiy asboblari va chodirlari bilan jihozlangan, ikki yuz tuyada tashiladigan sayyor bemoriston mavjud edi. Sulton Sanjarning buyrug'i bilan Abhar, Zanjon, Ganja va Arronda dorushshifolar qurildi [21]. Tibbiy ta'lim asosan amaliy tarzda — talabalar tabib atrofida to'planib, bemorlar ustida kuzatuv olib borish orqali — tashkil etilgan [20].

Shifoxonalarga bunchalik e'tiborning ikki sababi bor edi: birinchidan, ijtimoiy davlat tushunchasi; ikkinchidan, saljuqiylar yerlarining savdo yo'llari ustida joylashgani va shu sabab yuqumli kasalliklarning tez tarqalish xavfi [19].

4. Iqtisodiy tuzilma

Dehqonchilik va iqtisodiyot. XI asrning ikkinchi yarmidan boshlab o'troqlashuv jarayoni kuchaydi va dehqonchilik iqtisodiyotning asosiy tarmoqlaridan biriga aylandi [1]. Davlat dehqonchilikni qo'llab-quvvatlashning aniq siyosatini yuritdi: qiyin yillarda dehqonlarga urug'lik berildi, zararlar qoplandi, sug'orish kanallari qazildi, toshqinlarning oldini olish uchun daryo o'zanlari kengaytirildi va ko'priklar qurildi. Sulton va uning hamrohlari safarga chiqqanda oziq-ovqat va yem-xashakni dehqonlardan olmas, bu ehtiyoj uchun maxsus ajratilgan "xos" yerlar ekilar edi [22].

Mulkiy munosabatlarda markaziy o'rinni iqtisodiy tizimi egalladi. "Kesmoq" ma'nosidagi qat' o'zagidan yasalgan iqtisodiy atamasi davlat boshlig'i tomonidan ko'chmas mulkning egalik yoki daromad olish huquqini muayyan shaxsga taqsimlab berishni anglatadi [23]. Iqtisodiyot tarixida saljuqiylardan ancha oldin mavjud bo'lgan, ammo Nizomulmulk uning nuqsonlarini bartaraf etib, tizimni saljuqiylar ijtimoiy-iqtisodiy tuzilmasiga moslashtirdi — shu darajadagi, ayrim mualliflar iqtisodiy tizimni Nizomulmulk nomi bilan bog'lab yuborganlar [24].

"Siyosatnoma"da iqtisodiy egasining xatti-harakati aniq chegaralangan: iqtisodiy sohibi raiyatdan o'ziga belgilangan miqdordan ortiq hech narsa olishga haqli emas; raiyat o'z arziini devonga yetkazish istagida bo'lsa, unga to'sqinlik qilinmasligi kerak; bu talablarni buzgan iqtisodiy sohibi lavozimidan chetlatilib, iqtisodiy musodara qilinadi [22]. Amalda ham davlat nazorat mexanizmini saqlab turgan: iqtisodiy egasi mintaqada haddan ortiq kuchaya boshlasa, uning iqtisodiy almashtirilgan yoki naqd maosh bilan qoplangan.

Muhim jihat shundaki, harbiy iqtisodiy mulkchilik huquqi tan olingan ushriy va xirojiy yerlarda emas, balki davlatga tegishli miriy yerlarda tashkil etilardi; saljuqiylar eski islom mamlakatlarida shariat himoya qiladigan xususiy mulkka tegmadilar va yangi zabt etilgan hududlarda yerni davlatlashtirmasdan harbiy iqtisodiy sifatida taqsimladilar [25]. Iqtisodiy tizimining qayta tartibga solinishi natijasida uning ma'muriy-iqtisodiy vazifalariga harbiy vazifa ham qo'shildi va bu model keyinchalik Xorazmshohlar, Anadolu saljuqiylari, Ayyubiylar, Mamluklar hamda Usmonlilardagi yerga bog'liq qo'shin tizimiga asos bo'ldi [24].

Chorvachilik. O'troqlashuvdan keyin ham chorvachilik iqtisodiyotning tayanchi bo'lib qoldi. Qo'y, echki, qoramol, ot va tuya boqilgan; jun va qildan chodir qoplamasi,

gilam, palos, kigiz, arqon, xurjun va turli matolar; teridan poyabzal, etik, chorlik va mesh; sutdan qatiq, pishloq, yog‘, qurt va ayron tayyorlangan [26]. Ortiqcha mahsulot bozorga chiqarilib, daromad manbaiga aylangan.

Savdo va karvonsaroilar. Saljuqiylar davlati Ipak yo‘li tarmog‘ining markazida joylashgan edi. Fath jarayonida Xuroson va Kavkaz qo‘lga kiritilishi bilan Eron orqali Makkaga, ikkinchi tomondan Armaniston va Gruziya orqali Skandinaviya va Yevropaga cho‘ziluvchi savdo yo‘llari nazoratga olindi [27]. Savdoni rivojlantirish uchun karvonlarning xavfsizligi ta‘minlandi, savdogarlarning zararlarini qoplandi [1].

Karvonlar uchun bir kunlik masofada karvonsaroilar qurildi. Mustahkam devorlari va temir darvozasi bilan bu inshootlar deyarli qal‘a xususiyatiga ega bo‘lgan va ichida oylab yetadigan oziq-ovqat zaxirasi saqlangan [28]. Vaqf maqomidagi karvonsaroilarda kelgan kishilar dini, irqi va moliyaviy ahvolidan qat‘i nazar uch kun davomida hayvonlari bilan birga bepul turishi mumkin edi; bu yerda shifoxona xizmati ham ko‘rsatilgan [26]. Saljuqiylardan qolgan eng mashhur yodgorlik — 1114-yilda sulton Muhammad Tapar davrida Nishopur–Saraxs yo‘lida qurilgan Ribot-i Sharifdir [29].

Hunarmandchilik va ishlab chiqarish. Xomashyosi dehqonchilik va chorvachilikka asoslangan sanoat shakllandi. To‘qimachilikda jundan tashqari ipak, paxta va tuya juni ishlatilgan. Turkiston shaharlarining jun, ipak va paxta matolari, Buxoro joynamozlari, Samarqand kumush buyumlari, Toshkent egar-jabduqlari katta talabga ega edi [1]. Farg‘onada rivojlangan qurol-yarog‘ ishlab chiqarish mavjud bo‘lgan; sopol, shisha va metall buyumlar, jumladan yumaloq deraza oynalari va rangli shishalar ishlab chiqarilgan [32]. Marko Polo 1271–1272-yillarda Anadoludan o‘tganida mahalliy to‘qimachilik haqida dunyodagi eng go‘zal gilamlar shu yerda to‘qilishini va juda nafis ipak hamda muslin matolar ishlab chiqarilishini qayd etgan [30].

Soliq tizimi. Soliqlar islom huquqi doirasida undirilgan. Qishloq joylarda yerdan ushr va xiroj, chorvadan yaylov va poda soliqlari olingan; ushr sug‘oriladigan yerlardan undirilgan, ulamodan — imom, sayyid va shayxlardan soliq olinmagan [31]. Ko‘chmanchilar yaylovlar uchun naqd emas, balki poda hajmiga qarab natura shaklida to‘lagan; chegara hududlariga joylashtirilgan ko‘chmanchilar esa soliqdan ozod etilgan. Dehqon soliqni yo iqtodagisiga, yer vaqf yeri bo‘lsa — vaqfga topshirgan [33].

Soliq miqdorini belgilash va nazorat qilish uchun "devon-i muomala va qismat" deb ataluvchi maxsus devon tashkil etilgan. Undirish usuliga ko‘ra soliqlar uchga bo‘lingan: yer maydoniga qarab olinadigan misoha, hosil miqdoriga qarab olinadigan muqosama va oldindan belgilangan miqdorga asoslangan muqotaa. Saljuqiylar soliq undirgan ilk shahar Nishopur bo‘lib (1038), shaharga kirib chiqadigan savdo mollaridan iltizom usulida boj olingan [31]. Soliqlarning me‘yorida saqlanishi va

yig'ilgan mablag'ning investitsiyalarga yo'naltirilishi iqtisodiy jonlanishni kuchaytirdi [33].

Xulosa

Buyuk Saljuqiylar davlatining ijtimoiy-iqtisodiy tuzumini tahlil qilish quyidagi xulosalarga olib keladi.

Birinchidan, saljuqiylar an'anaviy turkiy oila va to'ra tizimini yo'qotmagan holda islom huquqiy-ijtimoiy normalarini o'zlashtirdilar. Ayolning oila va davlat boshqaruvidagi faol o'rni, bayram va marosim madaniyatining saqlanishi bu uzviylikning yorqin ko'rsatkichidir.

Ikkinchidan, Nizomiya madrasalari orqali islom dunyosida ilk marta davlat tomonidan moliyalashtiriladigan, mudarrisi maoshli va talabasi stipendiyali tizimli ta'lim modeli yaratildi. Bu model o'zidan keyingi islom va Yevropa ta'lim muassasalari uchun namuna vazifasini o'tadi.

Uchinchidan, vaqf, futuvvat va dorushshifo uchligi "ijtimoiy davlat" tushunchasining o'rta asrlardagi amaliy ifodasi bo'ldi: bepul tibbiy xizmat, ilmiy muassasalarning barqaror moliyalashuvi va yo'lovchilarga uch kunlik bepul mehmondorchilik shu tizim doirasida ta'minlandi.

To'rtinchidan, iqto tizimi harbiy, ma'muriy va iqtisodiy funksiyalarni birlashtirgan o'ziga xos model sifatida shakllandi. Uning ahamiyati shundaki, davlat oliy martabali amaldorlarning maoshini xazinadan chiqarmasdan qopladi, ayni vaqtda qishloq xo'jaligi unumdorligi va mintaqaviy tartib saqlandi.

Beshinchidan, savdo yo'llari ustidagi geografik joylashuv karvonsaroy tarmog'i, savdogar zararini qoplash amaliyoti va mo'tadil soliq siyosati bilan uyg'unlashib, ichki bozor va xalqaro tranzit o'rtasida muvozanatlashgan iqtisodiyot yaratdi.

Umuman olganda, Buyuk Saljuqiylar tajribasi davlatning uzoq umr ko'rishi faqat harbiy salohiyat bilan emas, balki ijtimoiy institutlar tizimi va iqtisodiy siyosatning izchilligi bilan belgilanishini ko'rsatadi. Bu jihat Markaziy Osiyo o'rta asrlar tarixini o'qitishda ham alohida metodologik qimmatga ega.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Aktaş C. Büyük Selçuklu Devleti'nde Sosyo-Ekonomik Yapı (1040–1157): Yüksek Lisans Tezi. – Iğdır: Iğdır Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, 2025. – 96 s.
2. Köymen M. A. Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi. C. I, III. – Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2021.
3. İbnü'l-Esir. İslam Tarihi / çev. A. Özaydın. C. IX. – İstanbul: Bahar Yayınları, 1987.
4. Sevim A., Merçil E. Selçuklu Devletleri Tarihi: Siyaset, Teşkilat ve Kültür. – Ankara: TTK Basımevi, 1995.

5. Özgüdenli O. G. "Selçukluların Kökeni" // Selçuklu Tarihi El Kitabı / Ed. R. Turan. – Ankara: Grafiker Yayınları, 2012. – S. 21–36.
6. Kafesoğlu İ. Selçuklu Tarihi. – İstanbul: Başbakanlık Basımevi, 1972.
7. Turan R., Kırpık G. "Selçuklu Dönemi Türklerde Sosyal ve Ekonomik Hayat".
8. Aydın M. A. "Aile" // Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA). C. II. – İstanbul: TDV Yayınları, 1989. – S. 196.
9. Piyadeoğlu C. "Gazneliler ve Büyük Selçuklularda Bayramlar ve Bayram Kutlamaları" // Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi. – Erzurum, 2010. – C. V, S. 4.
10. Aras E. "Türklerde Nevruz Bayramı" // Giresun Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi. – 2021. – C. VII, S. 2.
11. Piyadeoğlu C. "Nizamiye Medreselerinin Kuruluşu ve Önemi" // Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Dergisi. – Konya, 2018. – S. 8.
12. Çetin A. "İrfan Ordusunun Temelleri: Türklerde Medreseler".
13. Sıddıqı J. Nizamiye Medreseleri ve Eğitim Felsefesi Açısından Değerlendirilmesi: Doktora Tezi. – Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2012.
14. Baştürk N. Büyük Selçuklular Döneminde Nişabur'da Eğitim ve Öğretim Faaliyetleri: Doktora Tezi. – Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019.
15. Mehmed S. Büyük Selçuklu Dönemi İslam Hukuku: Yüksek Lisans Tezi. – Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2014.
16. Akyıldız Y., Abay A. R. "Vakıf Müessesesinin Gelişimi ve Mahiyeti: Tarihsel Bir Değerlendirme" // Yalova Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi. – Yalova, 2017.
17. Keleş N. "Büyük Selçuklu Devrinde Bağdad'da Fütüvvet Teşkilatının İhdasına Yönelik Bir Girişim" // Tarih İncelemeleri Dergisi. – 2019. – C. XXXIV, S. 1.
18. Çetinoğlu O. Ahi Evran ve Ahilik. – İstanbul: Bilgeoğuz Yayınları, 2021.
19. Kesik M. "Selçuklularda Sağlık, Sağlık Kurumları ve Tıp Eğitimi" // Tarih Dergisi. – 2020. – S. 71.
20. Kayhan H. "Selçuklular Devrinde Tıp Bilimi ve Hekimler Hakkında Notlar" // History Studies. – 2011. – C. III, S. 1.
21. Turan O. Selçuklular ve Türk-İslam Medeniyeti. – Ankara: Ötüken Yayınları.
22. Oğuzay F. "Nizamülmülk'ün Siyasetname Adlı Eserinde Tarım Politikaları ve Ebu Yusuf'un Bu Alandaki Görüşleriyle Karşılaştırılması" // Türkiye İlahiyat Araştırmaları Dergisi. – 2019. – C. III, S. 2.
23. Demirci M. "İkta" // DİA. C. XXII. – İstanbul: TDV Yayınları, 2000. – S. 43.
24. Göksu E. "Türkiye Selçuklularında İkta" // Türkiyat Araştırmaları Dergisi. – 2009. – S. 26.

25. Turan O. "Türkiye Selçuklularında Toprak Hukuku, Miri Topraklar ve Hususi Mülkiyet Şekilleri" // Belleten. – 1948. – C. XII, S. 47.
26. Koca S. "Türkiye Selçuklularında Ekonomik Politika" // Erdem. – 1996. – C. VIII, S. 23.
27. Bedirhan Y. Selçuklular ve Kafkasya. – İstanbul: Nobel Yayınları, 2014.
28. Sönmez S. "Ortaçağ Türk ve İslam Dünyasında Kervansaraylar" // Atatürk Üniversitesi Kazım Karabekir Eğitim Fakültesi Dergisi. – 2007. – S. 15.
29. Ögün Bezer G. Büyük Selçuklu Tarihi. – Eskişehir: Anadolu Üniversitesi, 2019.
30. Marco Polo. Marco Polo Seyahatnamesi / çev. L. Tonguç Basmacı. C. I. – İstanbul: Alfa Yayınları, 2019.
31. Piyadeoğlu C. Büyük Selçuklular Döneminde Horasan: Doktora Tezi. – İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2008.
32. Yıldız D. "Dokumanın Tarihsel Süreçte Başlangıcı ve Gelişimine Genel Bir Bakış" // Hars Akademi. – 2022. – C. V, S. 1.
33. Mutlu M. F. İslam Hukukunda Vergi-Zekat İlişkisi: Yüksek Lisans Tezi. – Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019.